

Культурологія

УДК 093:94 (477)

Литвин Сергій Харитонович
доктор історичних наук, професор,
проректор з наукової роботи і міжнародних
зв'язків Національної академії керівних кадрів
культури і мистецтв
ORCID 0000-0003-0010-2675
serlytvyn@ukr.ne

МЕМУАРИ ТА СПОМИНИ СУЧАСНИКІВ ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ЖИТТЯ І ДІЯЛЬНОСТІ СИМОНА ПЕТЛЮРИ

Мета статті полягає в аналізі наявних мемуарів та спогадів про життя і діяльність Голови Директорії і Головного Атамана військ Української народної республіки Симона Васильовича Петлюри та визначенні їх ролі і місця у дослідженні його постаті. Будучи переконаним у тому, що уже надійшов час об'єктивно і неупереджено оцінити цю визначну постать української революції 1917 – 1921 рр., автор поставив собі за мету спростувати наукові й ідеологічні стереотипи і традиційні постулати нагромаджені впродовж століття навколо Петлюри, усвідомлюючи, що це можна здійснити лише за допомогою вивчення різнопланових, раніше не відомих джерел, у тому числі, мемуарів та спогадів, а відтак, донести сучасникам і майбутнім поколінням правдиві свідчення про його життя і діяльність. **Методологія** дослідження полягає у використанні сукупності методів: діалектичного, аналітичного, історичного, біографічного, порівняльного. Зазначений методологічний підхід дав змогу ретроспективно проаналізувати мемуари і спомини та через них простежити життєвий і творчий шлях С. Петлюри й зробити відповідні наукові висновки. **Наукова новизна** отриманих результатів полягає у комплексному висвітленні мемуарів та спогадів про Симона Петлюру з метою спростування усталених міфів, встановлення істини і надання максимально об'єктивних і підтверджених часом оцінок його особистості. Зроблені наукові висновки щодо характеру, особливостей і об'єктивності досліджуваних мемуарів й спогадів та обґрунтування необхідності і доцільності їх подальшого вивчення. **Висновки.** Мемуари та спомини про життя і діяльність С. Петлюри значно розширюють джерелознавчу базу як загалом про національно-визвольну боротьбу українського народу доби Української революції 1917 – 1921 рр. та про її діячів, так і про С. Петлюру, зокрема. Суб'єктивне бачення автором мемуарів і спогадів історичної реальності та історичних персоналій, дотримання ним власних політичних поглядів, амбіцій і уподобань вимагає критичного ставлення до написаного. Успішно подолати зазначені недоліки дозволить об'єктивний критичний аналіз мемуарів і спогадів як історичних джерел, уточнення та перевірка викладених у них фактів з використанням, у першу чергу, архівних джерел, документів та сучасних досліджень.

Ключові слова: Симон Петлюра; Українська революція 1917 – 1921 рр.; мемуари і спомини; джерельна база; національно-визвольна боротьба; армія УНР; українська еміграція.

Литвин Сергей Харитонович, доктор исторических наук, профессор, проректор по научной работе и международным связям Национальной академии руководящих кадров культуры и искусств

Мемуары и воспоминания современников как источник исследования жизни и деятельности Симона Петлюры

Цель статьи заключается в анализе имеющихся мемуаров и воспоминаний о жизни и деятельности Председателя Директории и Главного Атамана войск Украинской народної республіки Симона Васильевича Петлюры и определения их роли и места в исследовании его личности. Будучи убежденным в том, что уже пришло время объективно и беспристрастно оценить эту выдающуюся фигуру украинской революции 1917 - 1921 гг., автор задался целью опровергнуть научные и идеологические стереотипы и традиционные постулаты, накопленные в течение века вокруг Петлюры, осознавая, что это можно осуществить только с помощью изучения разноплановых, ранее неизвестных источников, в том числе, мемуаров и воспоминаний, а затем донести современникам и будущим поколениям правдивые показания о его жизни и деятельности. **Методология** исследования заключается в использовании совокупности методов: диалектического, аналитического, исторического, биографического, сравнительного. Указанный методологический подход позволил ретроспективно проанализировать мемуары и воспоминания и через них проследить жизненный и творческий путь С. Петлюры и сделать соответствующие научные выводы. **Научная новизна** полученных результатов заключается в комплексном освещении мемуаров и воспоминаний о Симоне Петлюре с целью опровержения устоявшихся мифов, установления истины и предоставления максимально объективных и подтвержденных временем оценок его личности. Сделанные научные выводы относительно характера, особенностей и объективности исследуемых мемуаров и воспоминаний и обоснование необходимости и целесообразности их дальнейшего изучения. **Выводы.** Мемуары и воспоминания о жизни и деятельности С. Петлюры значительно расширяют источниковедческую базу как в целом о национально-освободительной борьбе украинского народа времен Украинской революции 1917 - 1921 гг. и о ее деятелях, так и о С.Петлюре, в частности. Субъективное видение автором мемуаров и воспоминаний исторической реальности и исторических персоналий, соблюдения им собственных политических взглядов, амбиций и

предпочтений требует критического отношения к написанному. Успешно преодолеть указанные недостатки позволит объективный критический анализ мемуаров и воспоминаний как исторических источников, уточнение и проверка изложенных в них фактов с использованием в первую очередь архивных источников, документов и современных исследований.

Ключевые слова: Симон Петлюра; Украинская революция 1917 - 1921 гг.; мемуары и воспоминания; источниковедческая база; национально-освободительная борьба; армия УНР; украинская эмиграция.

Lytvyn Sergii, Doctor of Historical Sciences, Professor, Vice-Rector for Scientific Work and International Relations of the National Academy of Managing Culture and Arts

Memoirs and meetings of contemporaries as a source of the research of the life and activity of Simon Petliura

The purpose of the article is to analyze the existing memoirs and memories of the life and activities of the Chairman of the Directory and the Chief Ataman of the troops of the Ukrainian People's Republic Simon Vasilyevich Petliura and determine their role and place in the study of his personality. Convinced that the time had come to objectively and impartially evaluate this outstanding figure of the Ukrainian revolution of 1917-1921. The author set himself the goal of refuting scientific and ideological stereotypes and traditional postulates accumulated over the century around Petliura, realizing that this can only be done by studying diverse, previously unknown sources, including memoirs and memories, and then bringing truthful contemporaries to future generations testimony about his life and work. **Methodology.** The research methodology is to use a combination of methods: dialectical, analytical, historical, biographical, comparative. This methodological approach allowed us to analyze memoirs and memories retrospectively and, through them, trace the life and career of S. Petliura and draw the appropriate scientific conclusions. **The scientific novelty** of the results obtained consists in the comprehensive coverage of memoirs and memories of Simon Petliura to refute the established myths, establish the truth and provide the most objective and time-tested assessments of his personality. Scientific findings on the nature, characteristics, and objectivity of the studied memoirs and memories, and the rationale for the need and feasibility of their further study. **Conclusions.** Memoirs and reminiscences of the life and activities of S. Petliura significantly expand the source-study base as a whole about the national liberation struggle of the Ukrainian people since the Ukrainian revolution of 1917-1921 and its figures, and about S. Petlyure, in particular. The author's subjective vision of memoirs and memories of historical reality and historical personalities, his compliance with the own political views, ambitions, and preferences requires a critical attitude to what is written. A crucial objective analysis of memoirs and memories as historical sources, clarification, and verification of the facts contained in them, using primarily archival sources, documents, and modern research, will successfully overcome these shortcomings.

Key words: Simon Petliura; Ukrainian revolution of 1917-1921; memoirs and memoirs; source study base; national liberation struggle; the army of the UPR; Ukrainian emigration.

Актуальність теми дослідження. Доба Української революції 1917 – 1921 рр. є найбільш замовчуваною та сфальсифікованою в історіографії, насамперед, у радянській. Найвизначнішою постаттю тієї доби є постать Голови Директорії і Головного Отамана Української народної республіки Симона Петлюри. Наукові та ідеологічні стереотипи, що сформувалися навколо його постаті, заважають в сучасній, обтяженій пострадянськими стереотипами, дійсності добитися істини. Становлення нового рівня ментальності, громадсько-політичної та національної свідомості вимагає перегляду цих стереотипів. Глибоке, об'єктивне вивчення життя і діяльності С. Петлюри є не тільки даниною відновлення історичної правди, а й суспільною потребою сучасного національного державотворення. Будуючи сьогодні українську незалежну суверенну державу, ми не тільки маємо віддавати належне своїм великим попередникам, а й використовувати їхній історичний досвід, щоб не повторювати помилок. Автор усвідомлює, що постать С. Петлюри й дотепер залишається контрверсійною в історіографії та у сприйнятті суспільства, а українське суспільство у значній своїй частині не знає або знає дуже мало про С. Петлюру. Поняття «петлюрівщина» залишається у свідомості людей чимось непізнаним і небезпечним. Воно супроводжується великими протиріччями, неоднозначними, полярними, здебільшого – обвинувальними оцінками. Дотепер відчутна стійка політична обережність у процесі переосмислення постаті Петлюри як з боку чільних державних ідеологів, так і науковців. Одним із шляхів відновлення істини є спростування усталених міфів і висвітлення справжнього образу Симона Петлюри за допомогою вивчення різнопланових вітчизняних і зарубіжних історіографічних та архівних джерел, зокрема, мемуарів та спогадів сучасників.

Аналіз досліджень і публікацій з теми свідчить, що за сторіччя від доби Української революції постать С. Петлюри викликала потребу звертатися до неї численних авторів. Його особистість знайшла велике число як прихильників, так і опонентів. Про С. Петлюру виникла об'ємна історіографічна та джерельна база. Вона створювалася у складних і суперечливих суспільно-історичних процесах ХХ століття в умовах гострого протистояння історичних шкіл різних політичних напрямків. У 1926 – 1927 рр. у зв'язку із вбивством С. Петлюри вийшло чимало мемуарів, ювілейних збірок, некрологів, присвячених його життю і діяльності. За підрахунками автора бібліографічного покажчика П. Зленка, саме у ці роки з'явилося близько 500 книг, журнальних та газетних публікацій про С. Петлюру [1;]. Першою цілісною книгою мемуарів і спогадів був «Збірник пам'яті Симона Петлюри», що вийшов у Празі 1930 р. і перевиданий у Києві 1992 р. [16]. До 10-річчя з дня смерті С. Петлюри вийшов збірник «Симон Петлюра в молодості» під редакцією А. Жука [50]. Зусиллями діаспори видавались збірники мемуарів та спогадів до ювілейних дат та річниць пам'яті, зокрема до 20-х, 30-х і 70-х роковин трагічної загибелі С. Петлюри [52; 51; 62] та до 100-річчя з дня його народження [61].

Мемуари і спомини про С. Петлюру видавалися українською діаспорою за кордоном, а тому стали доступними лише в роки української незалежності, проте, й до сьогодні не втратили свого значення.

Мета дослідження полягає в аналізі наявних мемуарів та спогадів про життя і діяльність Голови Директорії і Головного Отамана військ Української народної республіки Симона Васильовича Петлюри та визначення їх ролі і місця у дослідженні його постаті. Будучи переконаним у тому, що уже надійшов час об'єктивно і неупереджено оцінити цю визначну постать Української революції 1917 – 1921 рр., автор поставив собі за мету спростувати наукові й ідеологічні стереотипи і традиційні постулати нагромаджені впродовж століття навколо Петлюри, усвідомлюючи, що це можна здійснити лише за допомогою вивчення різнопланових, раніше не відомих джерел у тому числі мемуарів та спогадів, а відтак, донести сучасникам і майбутнім поколінням правдиві свідчення про його життя і діяльність.

Виклад основного матеріалу. У висвітленні постаті С. Петлюри уже з 1920-х рр. виникли два протилежні історіографічні напрямки: радянський і державницький український. Перший з них представлений істориками, що працювали у специфічних умовах СРСР та комунізованої України в інтересах партійно-ідеологічного замовлення, обмеженого більшовицькими догмами. Їхні дослідження, в основному, зводилися до очорнювання С. Петлюри. Другий напрямок репрезентований, головним чином, творами української еміграції. Проте у ньому, в свою чергу, можна виділити декілька напрямків, насамперед УНРівський, у якому домінує неприкрита апологетика Центральної Ради, Директорії та, власне, Петлюри, що теж не дає повного об'єктивного аналізу його діяльності. Також у діаспорних працях представлені й інші політичні напрямки: гетьманський, галицький тощо.

Серед наявних джерел про життя і діяльність С. Петлюри важливе місце займає така важлива складова джерельної бази, як мемуари та спомини сучасників С. Петлюри, що мають значний вплив на формування наукових оцінок діяльності Петлюри.

Поштовхом для потоку мемуарних праць та споминів учасників національно-визвольних змагань – як соратників, так і опонентів С. Петлюри – стало його вбивство 25 травня 1926 р. Вийшло чимало мемуарів, ювілейних збірок, некрологів, присвячених життю і діяльності С. Петлюри. Авторами мемуарів виступають колишні генерали, старшини, політичні діячі, дипломати [5; 9; 14; 47; 68]. Мемуари хоч і позначені суб'єктивним характером й переповнені полемікою з політичними противниками з інших українських партій, проте містять багатопланові свідчення про С. Петлюру в конкретних умовах його державної, військової повсякденної діяльності. Уважне вивчення та аналіз доступної мемуарної літератури дали змогу виявити чимало цікавих фактів, а головне – пояснити мотиви, якими керувався Петлюра, розв'язуючи конкретні завдання, що їх висували обставини.

Першою цілісною книгою мемуарів і спогадів про Петлюру був «Збірник пам'яті Симона Петлюри» [16]. Виданий у 1930 р. заходами Празького міжорганізаційного комітету для вшанування пам'яті Петлюри, він тривалий час залишався найціннішим збірником першоджерел до його наукової біографії. У збірнику вміщено праці М. Славінського [55], І. Мазепи [29], П. Феденка [65], В. Проходи [43], К. Мацієвича [30], І. Гаврилюка [4], О. Шульгина [73], В. Короліва-Старого [24], В. Прокоповича [41], Г. Порохівського [40], В. Кедровського [21], Ф. Щербини [74], А. Яковліва [75], які особисто добре знали Петлюру і по свіжій пам'яті відновлювали його діяльність у різних галузях та в різні періоди. Перевиданий у Києві у 1992 р., цей збірник став тепер знаним широкому загалові в Україні [16].

Добрим доповненням до нього був виданий до 10-річчя з дня смерті Петлюри збірник «Симон Петлюра в молодості» під редакцією А. Жука [50]. Автори статей І. Рудичев, А. Жук, М. Порш, Л. Ганкевич, В. Левинський знали Петлюру з молодих літ. Тому їхні спомини – цінне джерело для цілісного вивчення його постаті.

До 10-ї річниці смерті Головного Отамана відбувся значний сплеск публікацій. У бібліографічному покажчику П. Зленко наводить близько 400 окремих видань, журнальних, газетних статей та інформацій з нагоди цієї дати [53]. Правда, при безперечній цінності цих матеріалів, вони здебільшого поверхові й однобічні, почасти – не підтверджені фактичними даними і документами, з розходженнями, помилками і неточностями у датах, місцях подій тощо. У них превалує надмірне вихваляння, возвеличення, майже обожнювання С. Петлюри. Однак, писані по слідах гарячих подій, ці матеріали відображають тогочасний дух і народні настрої щодо свого улюбленця. Більшість їх авторів – представники української еміграції. Вони лише спорадично користувались архівними матеріалами, оскільки тоді більшість документних колекцій перебувала у приватних власників. У цьому – основний недолік еміграційних праць.

У подальшому мемуаристика про С. Петлюру поповнювалася до ювілейних дат та річниць пам'яті. До 20-ліття смерті Симона Петлюри у 1946 р. був виданий збірник «Симон Петлюра. Спогади» (Гайденав: Вид-во Заграва) [52]. 30-х роковин трагічної загибелі С. Петлюри зусиллями діаспори у Нью-Йорку у 1957 р. вийшов збірник пам'яті «Симон Петлюра державний муж» [51].

У травні 1976 р. українська еміграція вшанувала 50-ліття з дня загибелі Симона Петлюри проведенням студійно-наукової конференції в Парижі та виданням збірника мемуарів і споминів (Мюнхен – Париж, 1980) [17], а 100-річчя з дня його народження ознаменувалося виходом 1979 р. збірника «100

ліття Симона Петлюри: статті, промови, розвідки» (упоряд. М. Степаненко. Вашингтон – Філадельфія: вид-во Україна, 1979. 74 с.) [61].

Значний пласт мемуарної літератури, виданої українською діаспорою, становлять праці лідерів УНР, членів українських урядів, воєначальників, які були сучасниками Петлюри і активними учасниками Української революції. Це, насамперед, праці С. Єфремова [14], Є. Коновальця [23], А. Кравса [27], О. Лотоцького [28], І. Мазепи [29], К. Мацієвича [30], І. Огієнка [33; 34], М. Омеляновича-Павленка [35; 36], В. Петріва [37], В. Прокоповича [41; 42], В. Сільського [49], К. Смовського [56; 57], О. Удовиченка [63; 64], І. Феценка-Чопівського [66], Є. Чикаленка [68; 69], М. Шаповала [72], О. Шульгина [73] та ін., які дають цікаву інформацію не тільки про події, політичні та військові акції і про роль у них Головного Отамана, а й про особисті стосунки між їхніми авторами і С. Петлюрою. Характерним для цих праць є те, що вони часто писані під кутом оборони власних чи партійних позицій. При цьому беруться до уваги лише негативні чи вразливі моменти в опонентів, а свої помилки і прорахунки авторами або замовчуються, або про них згадується поверхово, зате успіхи значно перебільшуються.

Серед праць військових діячів слід окремо виділити книгу колишнього старшого ад'ютанта Петлюри О. Доценка – «Літопис української революції» [12; 13]. Книга багата важливими відомостями про С. Петлюру, разом з тим, вона хибує на чималий суб'єктивізм у судженнях про окремих діячів та політичні угруповання. Доценко користувався багатьма оригінальними документами, листами, навів чимало протоколів різних засідань, зібрань тощо, і в цьому – особлива історіографічна цінність праці. Починаючи з 1917 р., він брав активну участь у перебігу політичних подій, а отже, мав доступ до різних урядових документів, а також був широко поінформований. Доценко використав архіви Ставки і центральних установ, власний архів та щоденники, спостереження, нотатки розмов з відповідальними військовими і державними діячами, періодичну пресу: як свою – українську, так і ворожу – денікінську, більшовицьку та закордонну. Проте вийшли у світ тільки четверта та п'ята книги «Літопису...», в яких йдеться лише про невеликий період національно-визвольної боротьби. Пізніші життєві обставини, в яких опинився колишній ад'ютант Головного Отамана, не дали йому змоги продовжити працю.

Слід констатувати і такий прикрий факт, що М. Грушевський як Голова Української Центральної Ради і визначний історик, який відповідно до своєї наукової кваліфікації міг сказати авторитетне слово про С. Петлюру, з невідомих мотивів не залишив про нього майже нічого. Один з найпомітніших українських істориків Д. Дорошенко, імовірно, через приналежність до консервативного табору та ідеологічні розбіжності з Петлюрою, також обділив його своєю увагою, обмежившись переважно замовчуванням ролі Петлюри у визвольних змаганнях. Разом з тим, праці Дорошенка містять велику джерельну базу доби визвольних змагань та багатий фактичний матеріал і є цінними для дослідження даної проблеми.

Чимало мемуарів опубліковано у збірниках, але ще більше розпорошено по журналах, часописах, календарях, наукових та ювілейних збірниках статей. Серед них найвартіснішими в контексті даного дослідження є праці М. Галагана [5], О. Донцова [9], В. Дорошенка [10], А. Жука [15], А. Кравса [27], В. Кедровського [20], І. Огієнка [34], С. Сірополка [54], К. Смовського [57], О. Удовиченка [63], Л. Чикаленка [71]. Їхньою основою, головним чином, є особисті враження про тогочасні події, окремі бої чи операції, діяльність окремих підрозділів. Незважаючи на різну з точки зору історіографії глибину осмислення військово-історичних подій, ці мемуари поєднує в цілому позитивне висвітлення діяльності Петлюри, хоч здебільшого – фрагментарне. Крім того, деяким з них бракує об'єктивності, що зумовлено намаганням колишніх командирів високих щаблів приховати свої прорахунки, а то й перекласти вину на вище командування, зокрема на Головного Отамана. Однак ці спомини зберігають свою історіографічну цінність, оскільки мають справді величезне значення для неупередженого, об'єктивного вивчення надзвичайно складного і суперечливого феномена, яким залишається постать С. Петлюра.

Проте, будучи цінним історичним джерелом, ці праці вплинули на формування ідеалізованого образу С. Петлюри. Вони страждають, за визначенням О. Чекмишева, стереотипом «іконізації» [67, 74]. Виняток становлять мемуари Ю. Тютюнника [58–60]. У них переважають негативістські оцінки стосунків між членами вищого військового керівництва УНР, увагу зосереджено на їхньому протиборстві за контроль над повстанським рухом і лідерство у військовому будівництві в умовах еміграції, моральному падінні. Малооб'єктивними і суперечливими є оцінки С. Петлюри. До цих спогадів слід ставитися критично, враховуючи, що Ю. Тютюнник писав їх уже після свого арешту у 1923 р. Тому вони носять характер соціального замовлення радянської влади, яка намагалася будь-якими методами розкласти українську військово-політичну еміграцію.

На жаль, мало залишили мемуарних свідчень воєначальники Армії УНР, зокрема генерал М. Юнаків, який був начальником Штабу Головного Отамана, генерал В. Сальський, який обіймав посаду командувача Армії УНР, генерал В. Сінклер, начальник штабу армії УНР, полковник М. Капустянський, другий генерал-квартирмейстер Армії УНР. Вони могли б сказати багато цінного і важливого про С. Петлюру, особливо за 1919 р. – рік спільної боротьби на фронтах, що значною мірою полегшило б дослідницькі завдання.

Деякі аспекти діяльності С. Петлюри висвітлено у працях діячів російської військової еміграції, і, передусім, керівників російського «білого руху» – А. Денікіна [8], А. Лукомського [18], Б. Савінкова [48] та інших, що мають характер мемуарів. У питанні щодо українських національно-визвольних змагань російська військова еміграція стояла на позиціях великодержавного шовінізму, виступаючи за неподільність Росії, заперечуючи право українського народу на свою державність. Тому розгляд діяльності українських урядів та лідерів Української народної республіки у згадуваних працях носив побіжний характер. Натомість неприховано демонструвалась прихильність до політики вождів «білого руху». Хоча загалом у російській еміграційній мемуаристиці було зроблено спроби об'єктивного аналізу ситуації, що складалася в суспільстві і в армії. Не вдаючись до більш детального переказу, зазначимо, що як події, так і дійові особи, особливо постать С. Петлюри, здебільшого показані у викривленому, спотвореному світлі.

У травні 1996 р. світове українство відзначало 70-річчя трагічної загибелі С. Петлюри. Серед заходів найпомітнішими були: конференція «Політичні ідеї й дії Симона Петлюри», що відбулася в Парижі, та конференція-меморіал «Вшанування пам'яті Симона Петлюри», організована і проведена в Києві товариством «Україна–Польща» та Інститутом українознавства Національного університету імені Тараса Шевченка. Матеріали цих конференцій видані окремим збірником «У 70-річчя Паризької трагедії» (К.: Видавництво імені Олени Теліги, 1997) [62]. У збірнику містяться цікаві розвідки дослідників С. Губського [7], Я. Йосипшин [19], О. Коваля [22], В. Косика [26], К. Митрович [31], В. Михальчука [32], В. Піскун [38], М. Плав'юка [39].

З 1990-х років в Україні активізувалось перевидання праць С. Петлюри, збірників спогадів, окремих досліджень, розгортається вивчення його життя і діяльності. Зусиллями Бібліотеки ім. Симона Петлюри в Парижі та її представництва у Києві проведено низку «петлюрівських читань», історично-літературних конкурсів, наукових конференцій, за результатами яких видано збірники праць. У них опубліковано нові цікаві дослідження з життя, літературної творчості та політичної діяльності С. Петлюри з використанням раніше не відомих архівних матеріалів. Значним також є географічне представництво авторів збірників – Україна, США, Польща, Австралія. Петлюрівські читання зробили безсумнівний внесок у справу зруйнування стереотипів, насаджених комуністичною пропагандою, розширення і поглиблення знань про Петлюру.

Висновки. Аналіз мемуарної літератури та спогадів про життя і діяльність Симона Петлюри дав авторіві підстави для висновків про те, що вони значно розширюють джерелознавчу базу як загалом про національно-визвольну боротьбу українського народу доби Української революції 1917 – 1921 рр. та про її діячів, так і про С. Петлюру, зокрема.

Мемуари і спомини про С. Петлюру видавалися переважно українською діаспорою за кордоном і стали доступними українській спільноті тільки в роки новітнього українського державного відродження. Разом з тим, та обставина, що кожний мемуарист має суб'єктивне бачення історичної реальності та історичних персоналій, дотримується власних політичних поглядів, вимагає критичного ставлення до написаного. Адже часто при написанні мемуарів автори припускалися ненавмисних певних неточностей і помилок, пов'язаних з огріхами пам'яті, недостатньою обізнаністю щодо окремих описуваних ними подій, або навіть і навмисними перекрученнями та фальсифікуванням історичних фактів, порушеннями певної хронології подій, місця та ролі задіяних у них осіб, наданням плутаних географічних чи кількісних даних тощо. Інколи причини цього лежать у площині особистих амбіцій та політичних уподобань авторів мемуарів чи спогадів.

Успішно подолати зазначені недоліки дозволить об'єктивний критичний аналіз мемуарів і спогадів як історичних джерел, уточнення та перевірка викладених у них фактів з використанням у першу чергу архівних джерел, документів та сучасних досліджень. Автор має надію, що положення і висновки цієї статті можуть бути корисними для ознайомлення широкого загалу з маловідомими сторінками життя і діяльності С. Петлюри та творчо використаними при подальших дослідженнях.

Література

1. Бібліографічний покажчик наукових праць української еміграції. 1920 – 1931 рр. / Склав П. Зленко. Прага, 1932. 153 с.
2. Вовк-Сіроманець. Симон Петлюра. Його життя і праця. К., 1918. 16 с
3. Войнарович Б. Симон Петлюра. (Передм. О. Доценка). Львів, 1935. 48 с.
4. Гаврилюк І. Другий військовий з'їзд. Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879 – 1926). К.: «Фенікс», 1992. С. 203 – 209.
5. Галаган М. З моїх споминів: У 3-х ч. Львів: Червона Калина, 1930. (196+174+298) с.
6. Ганкевич Л. Святослав Тагон у Львові // Симон Петлюра в молодості: Збірник споминів. Львів. 1936. С. 26 – 34.
7. Губський С. Симон Петлюра і журнал «Табор» // У 70-річчя паризької трагедії 1926 – 1996: Збірник пам'яті Симона Петлюри. К.: Видавництво імені Олени Теліги, 1997. С. 218 – 221.
8. Деникин А.И. Гетманство и Директория на Украине // Революция на Украине по мемуарам белых / Сост. С.А. Алексеев, под ред. Н.Н. Попова. К.: Политиздат Украины, 1990. С. 136 – 185.
9. Донцов Д. Симон Петлюра // Літературно-Науковий Вісник. 1926. Кн. 7. С. 321 – 334.
10. Дорошенко В. Мої спогади про Симона Петлюру // Свобода. 1953. Ч. 143 – 150.

11. Доценко О. Заповіт Головного Отамана Симона Петлюри (в 10-ті роковини його трагічної смерті) // Календар «Дніпро». Львів, 1936. С. 29 – 34.
12. Доценко О. Літопис української революції: Матеріали і документи до історії української революції 1917 – 1923. Т. 2. Кн. 4. Київ – Львів, 1923. 364 с.
13. Доценко О. Літопис української революції: Матеріали і документи до історії української революції 1917 – 1923. Т. 2. Кн. 5. – Львів, 1924. 400 с.
14. Єфремов С. Щоденники, 1923 – 1929. К.: Генеза, 1997. 848 с.
15. Жук А. Симон Петлюра (з нагоди 10-ї річниці смерті) // Літопис Червоної Калини. Львів, 1936. Ч. 5. С. 2 – 5.
16. Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926). Київ: «Фенікс», 1992. 260 с.
17. Збірник студійно-наукової конференції в Парижі (травень 1976): Статті, замітки, матеріали. Мюнхен – Париж, 1980. 240 с.
18. Из воспоминаний генерала А. Лукомского // Архив русской революции. М., 1991. Т. 5. С. 101 – 189.
19. Йосипишина Я. Симон Петлюра: Польща й Антанта // У 70-річчя паризької трагедії 1926 – 1996: Збірник пам'яті Симона Петлюри. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 1997. С. 71 – 81.
20. Кедровський В. 1917 рік (Спогади члена Українського Військового Генерального Комітету і товариша секретаря військових справ у часи Української Центральної Ради). Вінніпег, 1967. 526 с.
21. Кедровський В. Початки національного війська. Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879 – 1926). Київ: «Фенікс», 1992. С. 216 – 220.
22. Коваль О. Симон Петлюра про економіку // У 70-річчя паризької трагедії 1926 – 1996: Збірник пам'яті Симона Петлюри. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 1997. С. 221 – 224.
23. Коновалець Є. Причинки до історії української революції. Прага, 1928. 40 с.
24. Королів-Старий В. З моїх споминів про Симона Петлюру // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879 – 1926). Київ: МП «Фенікс», 1992. С. 177 – 188.
25. Косик В. Зовнішня політика Симона Петлюри // Збірник студійно-наукової конференції в Парижі (травень 1976): статті, замітки, матеріали. Мюнхен – Париж, 1980. С. 27 – 46.
26. Косик В. Петлюра і Франція // У 70-річчя паризької трагедії 1926 – 1996: Збірник пам'яті Симона Петлюри. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 1997. С. 62 – 70.
27. Кравс А. За українську справу. Спомини про 3-й корпус УГА після переходу за Збруч. Львів: Червона Калина, 1937. 99 с.
28. Лотоцький О. Симон Петлюра як політик і державний муж. Варшава: Накладом Комітету для вшанування Х річниці смерті С. Петлюри, 1936. 118 с.
29. Мазепа І. Творена держава (боротьба 1919 р.) // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879 – 1926). Київ: МП «Фенікс», 1992. С. 16 – 75.
30. Мацієвич К. На земській роботі // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879 – 1926). Київ: МП «Фенікс», 1992. С. 195 – 202.
31. Митрович К. Політичні ідеали й заповіти Симона Петлюри // У 70-річчя паризької трагедії 1926 – 1996: Збірник пам'яті Симона Петлюри. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 1997. С. 48 – 53.
32. Михальчук В. Вбивство та процес Петлюри з перспективи 70-річчя // У 70-річчя паризької трагедії 1926 – 1996: Збірник пам'яті Симона Петлюри. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 1997. С. 11 – 40.
33. Огієнко І. Рятування України. На тяжкій службі своєму народові. Вінніпег: Вид-во т-ва «Волинь», 1968. 94 с.
34. Огієнко І. Урочистий в'їзд С. Петлюри до Кам'янця-Подільського 1 травня 1920 р. // Наша Культура. 1936. Ч. 5. С. 321 – 331.
35. Омелянович-Павленко М. На Україні 1917 – 1918. Спомини. Прага: Стилус, 1935. 119 с.
36. Омелянович-Павленко М. На Україні 1919. Переговори й війна з російською Добровольчою армією. Прага: Пробоем, 1940. 97 с.
37. Петрів В. Спомини з часів української революції (1917 – 1921): у 4 частинах. Львів: Червона Калина, 1927. Ч. 1. 180 с.; 1928. Ч. 2. 184 с.; 1930. Ч. 3. 164 с.; 1931. Ч. 4. 117 с.
38. Піскун В. Симон Петлюра очима большевицької розвідки // У 70-річчя паризької трагедії 1926 – 1996: Збірник пам'яті Симона Петлюри. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 1997. С. 224 – 231.
39. Плав'юк М. Далекоглядність Симона Петлюри // У 70-річчя паризької трагедії 1926 – 1996: Збірник пам'яті Симона Петлюри. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 1997. С. 115 – 118.
40. Порохівський Г. Українська армія та її вождь // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879 – 1926). Київ: МП «Фенікс», 1992. С. 220 – 223.
41. Прокопович В. Остання подорож // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879 – 1926). Київ: МП «Фенікс», 1992. С. 210 – 215.
42. Прокопович В. Україна на переломі // Симон Петлюра державний муж. Збірник. Нью-Йорк, 1957. С. 108 – 136.
43. Прохода В. Вождь і військо // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879 – 1926). Київ: МП «Фенікс», 1992. С. 109 – 148.
44. Прохода В. С. Петлюра – вождь українського війська. Варшава, 1936. 48 с.
45. Прохода В. Симон Петлюра. Новий Ульм, 1968. 52 с.
46. Прохода В. Українська армія та головний отаман С. Петлюра. Прага, 1930. 40 с.
47. Русова С. Мої спомини. Львів, 1937. 280 с.
48. Савинков Б. Борьба с большевиками. Варшава, 1920. 48 с.
49. Сальський В. Головний отаман Симон Петлюра і армія УНР // Табор. Каліш, 1926. Ч. 3. С. 5 – 13.
50. Симон Петлюра в молодості: Збірник споминів під ред. А.Жука. Львів: Вид-во «Хортиця», 1936. 112 с.
51. Симон Петлюра державний муж: Збірник. до 30-ї річниці смерті. Нью-Йорк, 1957. 192 с.
52. Симон Петлюра: Збірник до 20-ліття смерті. Гайденав: Вид-во Заграва, 1946. 24 с.

53. Симон Петлюра: Матеріали до бібліографічного покажчика / Склав П. Зленко. Париж: Вид. Бібл. ім. Симона Петлюри в Парижі, 1939. 72 с.
54. Сірополко С. До характеристики С.В.Петлюри як людини. (Сторінка зі спогадів) // Календар Дніпро. Львів, 1936. С. 34 – 37.
55. Славінський М. Симон Петлюра // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879 – 1926). Київ: МП Фенікс, 1992. С. 7 – 15.
56. Смовський К. Гайдамацький кіш Слобідської України та його артилерія в 1917 – 1918 рр. // За Державність. 36. 5. Каліш, 1935. С. 137 – 157.
57. Смовський К. Моя служба Україні під командуванням Головного Отамана Симона Петлюри // Самостійна Україна. 1950. Ч. 6 – 7. С. 12 – 15.
58. Тютюнник Ю. З поляками проти України. Київ, 1991. 110 с.
59. Тютюнник Ю. Зимовий похід 1919 – 1920 рр.: Політичний огляд з документами в тексті і додатками. Нью-Йорк: Вид-во Чорторійських, 1966. 99 с.
60. Тютюнник Ю. Із спостережень і вражень // Історія України в документах, матеріалах і спогадах очевидців: Метод. рекомендації. Київ, 1991. 316 с.
61. У 100-річчя народження Симона Петлюри – президента Української Народної Республіки. Зб. статей і доповідей / Упоряд. М. Степаненко. Вашингтон – Філадельфія: Вид-во Україна, 1979. 74 с.
62. У 70-річчя паризької трагедії 1926 – 1996. Збірник пам'яті Симона Петлюри / Упоряд.: В. Михальчук і Д. Степовик. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 1997. 302 с.
63. Удовиченко О. Людина глибокої віри // Гуртуймося (Неперіодичний журнал). 1936. Ч. 1 – 2. С. 21 – 23.
64. Удовиченко О. Перша боротьба за Київ (1917 – 1918) // Тризуб (Париж). 1927. Ч. 45 (103). С. 11 – 17; 1928. Ч. 4 – 5 (110 – 111). С. 22 – 28; Ч. 10 (116). С. 6 – 10.
65. Феденко П. Повстання Нації // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879 – 1926). Київ: МП Фенікс, 1992. С. 76 – 108.
66. Фещенко-Чопівський І. Хроніка мого життя: Спогади міністра Центральної Ради та Директорії. Житомир, 1992. 122 с.
67. Чекмишев О. Під дамокловим мечем розбрату (Симон Петлюра. Міфи і міфотворчість) // Він з когорти вождів. Київ: Дніпро, 1994. С. 74.
68. Чикаленко Є. Спомини. Львів, 1925. Ч. 1. 172 с.; Ч. 2. 139 с.; 1926. Ч. 3. 130 с.
69. Чикаленко Є. Уривок з моїх споминів за 1917 рік. Прага, 1932. 55 с.
70. Чикаленко Є. Щоденник (1907 – 1917). Львів, 1931. 496 с.
71. Чикаленко Л. Уривки зі спогадів з років 1919 – 1920. Нью-Йорк: Наша Батьківщина, 1963. 168 с.
72. Шаповал Микола. Про смерть Петлюри. Скрентон: Календар Українського Робітничого Союзу, 1929. С. 46 – 79.
73. Шувльгин О. Симон Петлюра та українська закордонна політика // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879 – 1926). Прага, 1930. С. 172 – 176.
74. Щербина Ф. Симон Петлюра на Кубані // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879 – 1926). Прага, 1930. С.180 – 194.
75. Яковлів А. Паризька трагедія 25 травня 1926 року. // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879 – 1926). Прага, 1930. С.195 – 232.

References

1. Bibliographic index of scientific works of Ukrainian emigration. 1920 – 1931 (1932). Praga [in Ukrainian].
2. The Wolf-Sirean. Simon Petliura His life and work. (1918). [in Ukrainian].
3. Voynarovich, B. (1935). Simon Petliura [in Ukrainian].
4. Gavrilyuk, I. (1992). Second military congress. Collection of memory of Simon Petliura (1879 - 1926). Kyiv: Feniks [in Ukrainian].
5. Galagan, M. (1930). From my remembrance: In 3 hours. Lviv: Chervona Kalyna [in Ukrainian].
6. Hankevich, L. (1936) Svyatoslav Tagon in Lviv. Simon Petliura in his youth: Collection of memoirs) Lviv, 26-34 [in Ukrainian].
7. Gubsky, S. (1997) Simon Petliura and magazine "Tabor". In the 70th anniversary of the Paris tragedy 1926 - 1996: Collection of memory of Simon Petliura), 218 – 221. K.: Publishing house named after Olena Teligi [in Ukrainian].
8. Denikin, A.I. (1990) Hetman and Directory in Ukraine. Revolution in Ukraine on white memoirs), 136 – 185. K.: Polytizdat Ukrayny [in Ukrainian].
9. Dontsov, D. (1926). Simon Petliura. Literaturno-Naukovyi Vistnyk, 27, 321 – 334 [in Ukrainian].
10. Doroshenko, V. (1953). My memories of Simon Petliura. Svoboda, 143 – 150 [in Ukrainian].
11. Dotsenko, O. (1926) The Testament of the Chief Otaman Simon Petliura (in the 10th anniversary of his tragic death). The Dnipro Calendar), 29 – 34. Lviv [in Ukrainian].
12. Dotsenko, O. (1923). Chronicle of the Ukrainian Revolution: Materials and Documents for the History of the Ukrainian Revolution 1917 - 1923. T. 2. Kn. 4. Kyiv – Lviv [in Ukrainian].
13. Dotsenko, O. (1924). Chronicle of the Ukrainian Revolution: Materials and Documents for the History of the Ukrainian Revolution 1917 - 1923. T. 2. Kn. 5. Kyiv – Lviv [in Ukrainian].
14. Efremov, S. (1997). Diaries, 1923 – 1929. K.: Geneza [in Ukrainian].
15. Zhuk, A. (1936). Simon Petliura (on the occasion of the 10th anniversary of his death). Litopys Chervonoï Kalyny, 5. 2-5 [in Ukrainian].
16. Collection of memory of Simon Petliura (1879-1926) (1992). Kyiv: Feniks [in Ukrainian].
17. Collection of a studio-scientific conference in Paris (May 1976): Articles, notes, materials (1980). Munich – Paris [in Ukrainian].
18. From the memoirs of General A. Lukomsky (1991 Archive of the Russian Revolution), 5, 101 – 189. M. [in Russian].

19. Yoshifishina, Ya. (1997 Simon Petliura: Poland and Antanta. At the 70th anniversary of the Parisian tragedy 1926 - 1996: Collection of Simone Petliura's memory), 71 – 81 [in Ukrainian].
20. Kedrovsky, V. (1967). 1917 (Memoirs of a member of the Ukrainian Military General Committee and a friend of the secretary of military affairs during the time of the Ukrainian Central Rada). Winnipeg [in Ukrainian].
21. Kedrovsky, V. (1992). The beginning of the national army. Collection of memory of Simon Petliura (1879 - 1926). Kyiv: Feniks [in Ukrainian].
22. Koval, O. (1997 Simon Petliura on Economics. In the 70th anniversary of the Paris tragedy 1926 - 1996: Collection of Simone Petliura's memory. Kyiv: Publishing House named after Olena Teligi), 221 – 224 [in Ukrainian].
23. Konovalets, Y. (1928). Humans to the history of the Ukrainian revolution. Prague [in Ukrainian].
24. Koroliv-Staryi, V. (1992 From my remembrance of Simon Petliura. Collection of memories by Simon Petliura (1879 - 1926), 177 – 188. Kyiv: Feniks [in Ukrainian].
25. Kosyk, V. (1980 Foreign policy of Simon Petliura. Collection of studio-scientific conference in Paris (May 1976): articles, notes, materials), 27 – 46. Munich – Paris [in Ukrainian].
26. Kosyk, V. (1997 Petliura and France. In the 70th anniversary of the Parisian tragedy 1926 - 1996: Collection of the memory of Simon Petliura), 62 – 70. Kyiv: Publishing House named after Olena Teligi [in Ukrainian].
27. Kravs, A. (1937). For the Ukrainian cause. Reminiscences on the 3rd Corps of the UGA after the transition to Zbruch. Lviv: Chervona Kalyna [in Ukrainian].
28. Lototsky, O. (1936). Simon Petliura as a politician and state husband. Warsaw: The Exposition of the Committee to commemorate the Xth Anniversary of the death of S. Petliura [in Ukrainian].
29. Mazepa, I. (1992 The created state (struggle of 1919). Collection of memory of Simon Petliura (1879 - 1926), 16 – 75. Kyiv: Feniks [in Ukrainian].
30. Matsiyevish, K. (1992 In the Zemsky work. Collection of memory of Simon Petliura (1879 - 1926), 195 – 202. Kyiv: Feniks [in Ukrainian].
31. Mitrovich, K. (1997 Political ideals and precepts of Simon Petliura. In the 70th anniversary of the Parisian tragedy 1926 - 1996: Collection of memory of Simon Petliura), 48 – 53. Kyiv: Publishing House named after Olena Teligi [in Ukrainian].
32. Mikhalchuk, V. (1997 Murder and the process of Petliura from the perspective of the 70th anniversary. In the 70th anniversary of the Parisian tragedy 1926 - 1996: Collection of Simon Petliura's memory), 11 – 40. Kyiv: Publishing House named after Olena Teligi [in Ukrainian].
33. Ogienko, I. (1968). Rescue of Ukraine. On a hard service to his people. Vinnipeh: Vyd- vo t-va «Volyn» [in Ukrainian].
34. Ogienko, I. (1936). Solemn entry of S. Petliura to Kamyanets-Podilsky May 1, 1920. Nasha Kultura, 5, 321 – 331 [in Ukrainian].
35. Omelyanovich-Pavlenko, M. (1935). In Ukraine 1917 - 1918. Memorials. Praha: Stylus [in Ukrainian].
36. Omelyanovich-Pavlenko, M. (1940). In Ukraine 1919. Negotiations and war with the Russian Volunteer Army. Praha: Proboiem [in Ukrainian].
37. Petriv, V. (1927). Reminism from the times of the Ukrainian Revolution (1917 - 1921): in 4 parts. Lviv: Chervona Kalyna [in Ukrainian].
38. Piskun, V. (1997 Simon Petliura in the eyes of the Bolshevik intelligence. In the 70th anniversary of the Parisian tragedy 1926 - 1996: Collection of Simon Petliura's memory), 224 – 231. Kyiv: Publishing House named after Olena Teligi [in Ukrainian].
39. Plavjuk, M. (1997 Simon Petliura in the eyes of the Bolshevik intelligence. In the 70th anniversary of the Parisian tragedy 1926 - 1996: Collection of Simon Petliura's memory), 115 – 118. Kyiv: Publishing House named after Olena Teligi [in Ukrainian].
40. Porokhovsky, G. (1992 Ukrainian Army and its leader. The collection of memory of Simon Petliura (1879 - 1926), 220 – 223. Kyiv: Feniks [in Ukrainian].
41. Prokopovich, V. (1992 The last trip. The collection of memory of Simon Petliura (1879 - 1926), 210 – 215. Kyiv: Feniks [in Ukrainian].
42. Prokopovich, V. (1957 Ukraine at the turn. Simon Petliura state husband. Collection), 108 – 136. New York [in Ukrainian].
43. Passage, V. (1992 Leader and army. Collection of memory of Simon Petliura (1879 - 1926), 109 – 148. Kyiv: Feniks [in Ukrainian].
44. Passage, V.S. (1936). Petlyura - the leader of the Ukrainian army. Warsaw [in Ukrainian].
45. Prokhoda, V. (1968). Simon Petliura. Novyi Ulm [in Ukrainian].
46. Prokhoda, V. (1930). Ukrainian Army and Chief Ataman S. Petliura. Prague [in Ukrainian].
47. Rusova, S. (1937). My Reminiscences. Lviv [in Ukrainian].
48. Savinkov, B. (1920). Fighting the Bolsheviks. Warsaw [in Ukrainian].
49. Salsky, V. (1926). The chief ataman Simon Petliura and the army of the UPR. Tabor, 3, 5 – 13 [in Ukrainian].
50. Simon Petliura in his youth (1936). Lviv: Vyd-vo «Khortytsia» [in Ukrainian].
51. Simon Petliura State husband (1957). New York [in Ukrainian].
52. Simon Petliura: Collection to the 20th anniversary of death (1946). Heidenav: Zagrava [in Ukrainian].
53. Simon Petliura: Materials for the bibliographical index (1939). Paryzh: Vyd. Bibl. im. Symona Petliury v Paryzhi [in Ukrainian].
54. Siropolko, S. (1936). To the characterization of SV Petliura as a person. (Memo Page). Calendar of Dnipro, 34 – 37 [in Ukrainian].
55. Slavinsky, M. (1992 Simon Petliura. Collection of memory of Simon Petliura (1879 - 1926), 7 – 15 Kyiv: Feniks [in Ukrainian].
56. Smovsky, K. (1935). Haydamaky kish of Sloboda Ukraine and its artillery in 1917 – 1918. Za Derzhavnist, 5, 137 – 157 [in Ukrainian].

57. Smovsky, K. (1950). My service to Ukraine under the command of Chief Ataman Simon Petliura. *Samostiina Ukraina*, 6 – 7, 12 – 15 [in Ukrainian].
58. Tyutyunnik, Y. (1991). *With Poles against Ukraine*. Kyiv [in Ukrainian].
59. Tyutyunnik, Y. (1966). *Winter campaign 1919-1920: Political review with documents in the text and annexes*. Niu-York: Vyd-vo Chortoryiskyykh [in Ukrainian].
60. Tyutyunnik, Yu. (1991) *From Observations and Impressions. History of Ukraine in the documents, materials and memoirs of eyewitnesses*. [in Ukrainian].
61. *On the 100th anniversary of the birth of Simon Petliura - President of the Ukrainian People's Republic (1979)*. Washington - Philadelphia: *Ukraine* [in Ukrainian].
62. *At the 70th anniversary of the Parisian tragedy 1926 - 1996. Collection of memory of Simon Petliura (1997)*. Kyiv: *Vydavnytstvo imeni Oleny Telihy* [in Ukrainian].
63. Udovichenko, O. (1936). A man of deep faith. *Hurtuimosia (Neperiodychnyi zhurnal)*, 1 – 2, 21 – 23 [in Ukrainian].
64. Udovichenko, O. (1927). *The first struggle for Kiev (1917 - 1918)*. Tryzub. Paris [in Ukrainian].
65. Fedenko, P. (1992) *The Rise of the Nation. The collection of memory of Simon Petliura (1879 - 1926)*, 76 – 108 [in Ukrainian].
66. Feshchenko-Chopivsky, I. (1992). *Chronicle of my life: Memoirs of the Minister of the Central Council and the Directory*. Zhytomyr [in Ukrainian].
67. Chekmishev, O. (1994) *Under the Damocles sword of discord (Simon Petliura, myths and myth-making). He is from the cohort of the leaders*. Kyiv: Dnipro [in Ukrainian].
68. Chykalenko, E. (1925). *Remmin*. Lviv [in Ukrainian].
69. Chykalenko, Y. (1932). *An excerpt from my remembrance for 1917*. Praha, Praha [in Ukrainian].
70. Chykalenko, E. (1931). *Diary (1907 - 1917)*. Lviv [in Ukrainian].
71. Chykalenko, L. (1963). *Reminiscences from the years 1919 - 1920*. Niu-York: *Nasha Batkivshchyna* [in Ukrainian].
72. Shapoval, M. (1929). *About the death of Petliura*. Scranton: *Calendar of the Ukrainian Workers' Union* [in Ukrainian].
73. Shulgin, O. (1930) *Simon Petliura and Ukrainian foreign policy. Collection of memory of Simon Petliura (1879 - 1926)*, 172 – 176. Praha [in Ukrainian].
74. Shcherbyna, F. (1930) *Simon Petliura in the Kuban. Collection of Memories by Simon Petliura (1879 - 1926)*, 180 – 194. Prague [in Ukrainian].
75. Yakovlev, A. *The tragedy of Paris on May 25, 1926. Collection of memory of Simon Petliura (1879 - 1926)*, 195 – 232. Prague [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 01.11.2018 р.